

Список використаних джерел:

1. Балашов І. Перевищення меж необхідної оборони: спірні питання / І. Балашов // Право України. – 2006. – № 8. – С. 85–88.
2. Баулин Ю.В. Обстоятельства, исключают преступность деяния : [монография] / Ю.В. Баулин. – Х. : Основа, 1991. – 360 с.
3. Кримінальний кодекс України (із змінами і доповненнями станом на 25 лютого 2013 року) / уклад. проф. В.І. Тютюгін. – Х. : ТОВ «Одисей», 2013. – 234 с.
4. Миронов С.И. Необходимая оборона по уголовному праву Англии и США: особенности регулирования / С.И. Миронов // Государство и право. – 2002. – № 6. – С. 61–67.
5. Орловський Б.М. Проблеми кримінально-правового регулювання перевищення меж необхідної оборони / Б.М. Орловський // Вісник Академії адвокатури України. – 2011. – № 2. – С. 107–112.
6. Пакутин В.Д. Институт обстоятельств, исключают преступность деяния в законодательстве некоторых зарубежных государств (сравнительный анализ) / В.Д. Пакутин // Актуальные вопросы уголовного процесса современной России : межвузовский сборник научных трудов. – Уфа : РИО БашГУ, 2003. – С. 77–84.
7. Постанова Пленуму Верховного Суду України № 1 від 26.04.2002 року «Про судову практику у справах про необхідну оборону» // Збірник постанов Пленуму Верховного Суду України у кримінальних справах: 1973–2005 рр. – Х. : «Одисей», 2006. – 528 с.
8. Саїнчин О.С. Умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони або у випадку перевищення заходів, необхідних для затримання злочинця / О.С. Саїнчин // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 2002. – № 3. – С. 30–35.
9. Смирнова Л.Н. Обстоятельства, исключают преступность деяния, по законодательству некоторых западно-европейских государств / Л.Н. Смирнова // Вестник Томского государственного университета. – 2008. – № 3. – С. 130–133.
10. Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України (витяг) від 13.07.2000 р. : (Рішення Верховного Суду України) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.scourt.gov.ua/clients/vs.nsf/3adf2d0e52f68d76c2256c080037bac9/6599b772f0ee802c2256c5600510cbd?OpenDocument>.

ПЕТРЕНКО О. І.,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри
кримінального права та кримінології
(Донецький юридичний інститут
МВС України)

УДК 343.3/7:796.03 (043)

**ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СУСПІЛЬНО НЕБЕЗПЕЧНИХ НАСЛІДКІВ
ТА ПРИЧИННО-НАСЛІДКОВОГО ЗВ'ЯЗКУ ЗЛОЧИНІВ
У СФЕРІ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ТА СПОРТУ**

Статтю присвячено встановленню змісту суспільно-небезпечних наслідків та причинно-наслідкового зв'язку в злочинах, що посягають на нормальне функціонування сфери фізичної культури та спорту, та вирішенню основних проблем встановлення цих ознак складу злочину.

Ключові слова: спорт, фізична культура, склад злочину, суспільно небезпечні наслідки, причинно-наслідковий зв'язок.

Статья посвящена определению содержания общественно опасных последствий и причинно-следственной связи в преступлениях, которые посягают на нормальное функционирование сферы физической культуры и спорта, и решению основных проблем установления данных признаков состава преступления.

Ключевые слова: спорт, физическая культура, состав преступления, общественно опасные последствия, причинно-следственная связь.

Problems of determination of publicly dangerous consequences and causal connection of crimes are in the field of physical culture and sport. The article is sanctified to determination of maintenance of publicly-dangerous consequences and causal connection in crimes which trench upon the normal functioning of sphere of physical culture and sport and to the decision of basic problems of establishment of these signs of corpus crime.

Keywords: sport, physical culture, corpus delict, publicly dangerous consequences, causal connection.

Вступ. Одним із пріоритетних завдань сучасної держави є формування здорової нації. Не є несподіваною теза про те, що саме фізична культура та спорт покликані сприяти цьому. За інерцією, яка бере свій початок із радянського періоду української державності, сферу фізичної культури та спорту вважають такою, що позбавлена злочинного втручання, ніби «недоторканою». Указаний підхід є причиною відсутності належної уваги правоохоронних органів до стану правопорядку в ній, що призвело сьогодні до появи численної кількості суспільно небезпечних проявів.

Слід зазначити, що на сьогодні чинний Кримінальний кодекс України (далі – КК України) містить лише одну статтю, яка безпосередньо охороняє відносини у сфері фізичної культури та спорту, а саме ст. 323 КК України «Спонування неповнолітніх до застосування допінгу». Такий підхід до вирішення проблеми протидії злочинам у сфері фізичної культури та спорту нами не підтримується. У попередніх наукових працях нами обґрунтовувалася необхідність у криміналізації інших найбільш розповсюджених суспільно небезпечних діянь, а саме: «Грубого порушення правил спортивних змагань», «Підкупу організаторів та учасників спортивних змагань» з причини того, що вони мають доволі високий рівень (характер і ступінь) суспільної небезпечності, існують в умовах, які неможливо усунути без застосування кримінальної відповідальності, та є суттєвим порушенням прав людини й суспільної моралі.

Слід зазначити, що ефективність застосування наведених статей залежить від чіткого усвідомлення складу злочину, зокрема ознак об'єктивної сторони. Також слід звернути увагу на те, що цільового дослідження проблем встановлення суспільно небезпечних наслідків та причинно-наслідкового зв'язку цих злочинів в Україні не проводилося. Зазначену та суміжні проблеми розглядали у своїх працях такі вітчизняні та зарубіжні учені, як Є.Л. Стрельцов, П.П. Михайленко, Н.Н. Ярмиш, Г.В. Чеботарьова, А.А. Скворцов, М.І. Мельник, М.Й. Коржанський, М.І. Хавронюк та багато інших дослідників.

Постановка завдання. Метою цієї статті є комплексне дослідження суспільно небезпечних наслідків та причинно-наслідкового зв'язку злочинів, що посягають на сферу фізичної культури та спорту, та вироблення на цій основі відповідних пропозицій щодо удосконалення чинного законодавства.

Результати дослідження. Дослідження ознак об'єктивної сторони злочинів у сфері фізичної культури та спорту має певну проблему не тільки тому, що її утворюють різні за змістом та складності діяння, але й різноманітні суспільно небезпечні наслідки, причинно-наслідковий зв'язок.

Як зазначає більшість науковців, до факультативних належать усі інші, окрім суспільно небезпечного діяння, ознаки об'єктивної сторони складу злочину, а саме: суспільно не-

безпечні наслідки, причинний зв'язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, обстановка, спосіб і засоби вчинення злочину [1, с. 133; 2, с. 143]. При цьому підкреслюється, що хоча перелічені факультативні ознаки фактично притаманні злочину як явищу реальної дійсності, але їх включають у себе не всі склади конкретних злочинів, тобто вони далеко не завжди вказуються у законі як ознаки конкретного злочину [3, с. 103]. Також прихильниками викладеної точки зору доводиться, що та або інша факультативна ознака, яка прямо вказана у диспозиції статті Особливої частини КК України або однозначно випливає з її змісту, набуває значення обов'язкової ознаки об'єктивної сторони складу злочину [4, с. 140; 2, с. 143–148]. Тобто слід погодитись із твердженнями вчених-юристів, які вважають, що діяння, наслідки і причинний зв'язок належать до обов'язкових ознак об'єктивної сторони матеріальних складів [5, с. 109].

Отже, розглянемо факультативні ознаки об'єктивної сторони складів злочину, що посягають на сферу фізичної культури та спорту.

Слід відзначити, що діяльність, яка здійснюється в цій сфері, за своєю внутрішньою структурою суттєво не відрізняються від будь-якої іншої та може викликати різноманітні наслідки як негативного, так і позитивного характеру. На сьогодні є безспірною думка, що суспільна небезпечність отримує найбільш «концентроване» вираження в тому, що діяння заподіює суттєвий збиток чи створює його небезпеку заподіяння суспільним відносинам, що охороняються кримінальним законом, які в силу цього стають можливим об'єктом злочину [6, с. 137]. Іноді самі негативні наслідки діяльності у сфері фізичної культури та спорту дозволяють відділити скоєне від деліктів, передбачених іншими галузями права. Зокрема, звичайним спортивним правопорушенням є порушення правил спортивних змагань і лише наявність шкідливих наслідків робить це діяння злочином.

Як нами вже зазначалося в попередніх наукових працях, задля наявності запропонованого нами складу злочину «Грубе порушення правил спортивних змагань» потрібно, щоб діяння потягло за собою настання тяжких наслідків. Окрім цього, ч. 3 та 4 ст. 323 КК України передбачає настання істотної шкоди здоров'ю потерпілого або інші тяжкі наслідки.

Слід визнати, що одностайного та чіткого підходу до визначення цього поняття серед науковців не існує. Проблема також загострюється відсутністю чітких роз'яснень органів судової влади та існуванням суміжних понять, що існують у чинному КК України.

Отже, на сьогодні категорія «тяжкі наслідки» належить до оціночних. Так, М.І. Хавронюк зауважує: «На сьогодні, на жаль, і в чинному КК, за висновками, категорію «тяжкі наслідки» хоч і вжито в багатьох його нормах, але це поняття все ще дезуніфіковане. Наприклад, у ч. 3 ст. 135, ч. 2 ст. 139, ст. 141 КК як про такий наслідок ідеться про смерть особи, а от в ч. 3 ст. 144 КК – вже про загибель декількох осіб. В інших нормах КК поряд із загибеллю людей до тяжких наслідків віднесено екологічне забруднення значних територій (ст. 263), масове захворювання людей (ч. 2 ст. 239, ч. 2 ст. 240), захворювання людей, масову загибель об'єктів тваринного і рослинного світу (ч. 2 ст. 242) тощо» [7, с. 275].

Слід зазначити, що аналіз змісту тяжких наслідків стосовно конкретних складів злочинів нерідко здійснюється фахівцями без урахування зазначених принципових положень, вироблених кримінально-правовою доктриною. Наприклад, розглядаючи ознаку «інші тяжкі наслідки» стосовно об'єктивних ознак викрадення людини Р.С. Джинджолія вважає такими самогубство, психічний розлад, тяжкий соматичний розлад, іншу тяжку шкоду здоров'ю потерпілого, смерть його близьких, матеріальну шкоду у великих розмірах, зрив особливо важливої комерційної угоди, ускладнення обстановки в регіоні, де проживає викрадений [8, с. 182].

Не відзначаються стабільністю й наукові погляди стосовно змісту ознаки «тяжкі наслідки» у злочинах у сфері фізичної культури та спорту, зокрема висловлені в ході аналізу норм, які передбачають відповідальність за злочинні діяння, зазначених у ст. 323 КК України. Так, одні вчені вважають, що тяжкими наслідками можуть бути будь-які наслідки, які спричиняються дією допінгу на організм, включаючи смерть [9, с. 855]. Інші вказують, що визначенням «тяжкі наслідки» охоплюється смерть, тяжке тілесне ушкодження або тілесні

ушкодження середньої тяжкості, але двом або більше потерпілим [10, с. 755]. Треті під істотною шкодою здоров'ю потерпілого та іншими тяжкими наслідками розуміють необережне зараження потерпілого вірусом імунодефіциту людини чи іншої невиліковної інфекційної хвороби, що є небезпечною для життя людини, самогубство потерпілого або його вбивство через необережність [11, с. 124].

Також має місце незрозумілий підхід до тлумачення наслідків грубого порушення правил спортивних змагань, що здійснюється деякими російськими фахівцями. Зокрема, В.В. Скворцов вважає, що порушення правил спортивних змагань повинно тягнути за собою тяжку шкоду для здоров'я особи або її смерть. При цьому ним пропонується тяжку шкоду та настання смерті передбачити в різних частинах статті, з причини відмінності ступеня небезпеки названих наслідків [12, с. 45].

На нашу думку, слід погодитися з Г.В. Чеботарьовою, яка вказує на те, що для правильного розуміння та точної кримінально-правової оцінки ознак об'єктивної сторони злочинів, визначених законом як «тяжкі наслідки» у різних їх варіаціях, важливо розрізняти такі: шкоду, що проявляється у сфері родового, видового та основного й додаткового (додаткових) безпосередніх об'єктів відповідних злочинів; та наслідки, що перебувають за межами цих об'єктів. У свою чергу, перші характеризують об'єктивну сторону складу злочину та враховуються при визначенні наявності підстави кримінальної відповідальності, а також впливають на кваліфікацію [13, с. 69].

Тому до тяжких наслідків як ознаки об'єктивної ознаки злочинів у сфері фізичної культури та спорту можна віднести лише негативні зміни в тих суспільних відносинах, що складаються у вказаній сфері. Усі інші наслідки (наприклад, майнові витрати, втрата роботи, погіршення суспільного статусу потерпілого від такого злочину тощо) не входять до складу зазначених злочинів та можуть, залежно від ступеню їх тяжкості, розглядатися лише в ролі обтяжуючих покарання обставин.

Виходячи із цього, можна стверджувати, що у випадках, коли в матеріальному складі злочину у сфері фізичної культури та спорту тяжкі наслідки законом названо як ознаку об'єктивної сторони, слід виходити з того, що в цьому значенні у відповідній статті (чи її частині) враховано лише шкоду у виді негативних змін в об'єктах, передбачену відповідною нормою злочину.

Не потребує додаткової аргументації доцільність віднесення до категорії «тяжкі наслідки» таких різновидів особистої шкоди, як смерть потерпілого, настання тяжких тілесних ушкоджень в одного потерпілого або середньої тяжкості тілесних ушкоджень у кількох осіб (таке розуміння стало вже традиційним у теорії та судовій практиці). Водночас категорія «тілесні ушкодження» не спроможна, очевидно, повністю охопити всі шкідливі наслідки для здоров'я людини, які можуть проявлятися в результаті порушень злочинними діями відносин, що складаються у сфері фізичної культури та спорту. Зокрема, за межами тілесних ушкоджень перебувають такі види особистої шкоди, як психічний розлад, венеричне захворювання, зараження ВІЛ, інші захворювання та патологічні стани (наприклад, інфаркт міокарду, гіпертонічна хвороба та інші анатомічні чи функціональні розлади) [14, с. 41]. У цьому зв'язку до переліку тяжких наслідків злочинів у сфері фізичної культури та спорту слід обов'язково вносити не лише тілесні ушкодження, а й інші форми шкоди здоров'ю людини: захворювання, хворобливий стан, патологічний процес [15, с. 21], а також фізичні чи психічні страждання особи. Лише такий підхід дозволяє адекватно відображати специфіку суспільно небезпечної шкоди, що проявляється в об'єктах, захист яких забезпечується вітчизняним законодавством про кримінальну відповідальність у нормах, що досліджуються.

Слід звернути увагу, що деякі науковці пропонують до тяжких наслідків віднести легкі тілесні ушкодження, якщо вони були заподіяні багатьом особам [16, с. 177–179]. На нашу думку, такий підхід до розуміння тяжких наслідків у злочинах, що досліджуються, не є доцільним із декількох причин. По-перше, при спонуканні до застосування допінгу вживання навіть незначних доз допінгу, зокрема анаболічних стероїдів, уже призводить до незначних

порушень діяльності організму (підвищення тиску, погіршення показників діяльності печінки тощо). Тобто майже кожне застосування вже спричиняє певний короточасний розлад здоров'я особи та може призвести до зміни у кваліфікації злочину.

По-друге, спорт є сферою суспільних відносин, у якому спричинення шкоди здоров'ю є, на жаль, нерідкістю. Зокрема, достатньо розповсюдженими є такі травми, як розриви м'язів, зв'язок та переломи. Указані наслідки є розповсюдженими з причини того, що змістом багатьох видів спорту є контактна боротьба або дія спортивного снаряду. Встановлення відповідальності за порушення правил, що потягли за собою вказані наслідки є недоречним, оскільки це призведе до того, що спортсмени взагалі будуть уникати силових контактів, що позбавить спорт основної привабливої якості – видовищності.

Отже, спираючись на «природність» легких тілесних ушкоджень для цієї сфери, вважаємо недоцільним їх віднесення до тяжких наслідків. У разі спричинення такої шкоди достатньо обмежитися адміністративною чи цивільно-правовою відповідальністю.

Таким чином, у контексті злочину, що досліджується під «тяжкими наслідками», потрібно розуміти спричинення потерпілому смерті, тяжких тілесних ушкоджень, середньої тяжкості тілесних ушкоджень декільком особам, а також дії, що потяги за собою психічний розлад, венеричне захворювання, зараження ВІЛ, інші захворювання та патологічні стани.

На наш погляд, не є виправданим підхід російських науковців щодо відокремлення в якості кваліфікуючої ознаки складу злочину «настання смерті потерпілого» [12]. Передусім такий підхід суперечить класичному розумінню «тяжких наслідків» у сучасному кримінальному законодавстві, які, як уже зазначалося, охоплюють настання смерті. Дійсно, такий наслідок є більш небезпечним, але враховуючи те, що суб'єкт ставиться до його настання з необережності, на нашу думку, здійснивши відповідну побудову санкції статті, можна надати можливість судам враховувати його при призначенні покарання.

Ще одним суперечливим моментом у формулюванні наслідків злочинів у сфері фізичної культури та спорту є включення законодавцем до конструкції складу злочину, передбаченого ч. 3. ст. 323 КК України наслідків, у вигляді «настання шкоди здоров'ю потерпілого». Спробу розглумачити вказану кваліфікуючу ознаку роблять деякі науковці, зокрема М.І. Мельник та М.І. Хавронюк, які вважають, що під нею слід розуміти завдані з необережності середньої тяжкості чи тяжкі тілесні ушкодження [10, с. 345].

На нашу думку, вказані науковці асоціюють спричинену шкоду для здоров'я особи з вже розглянутим нами поняттям «тяжкі наслідки», що призводить до дублювання змісту кваліфікуючих ознак статті. Виходячи із цього, є недоречним окреме передбачення в різних частинах статті однакових за змістом кваліфікуючих ознак, що потребує виключення вказівки у ч. 3 ст. 323 КК України на спричинення шкоди для здоров'я особи і розміщення у ч. 4 єдиної кваліфікуючої ознаки «тяжкі наслідки».

Із визначення змісту суспільно небезпечних наслідків злочинів у сфері фізичної культури та спорту впливає інша проблема, а саме: встановлення причинного зв'язку між діями особи та вказаними наслідками.

Аналіз ознак цих складів злочину свідчить про те, що вони є одними з небагатьох, у яких причинний зв'язок має певну особливість, а тому це питання не можна обминути.

Взагалі встановлення причинно-наслідкового зв'язку в злочинах із матеріальним складом є непростим процесом, що підтверджується багатьма юристами-практиками та оцінюються ними як спірні або недостатньо обґрунтовані. Однією з причин цього є низький ступінь розробленості в теорії кримінального права відповідних способів встановлення в певних злочинах причинних зв'язків [18, с. 5].

Не дивлячись на це, у науці кримінального права проблемам причинного зв'язку присвячено низку досліджень та на підставі цього розроблено декілька теорій, зокрема адекватного причинного зв'язку, необхідної умови, безпосередньої (найближчої) причини, головної причини та умови, необхідного й випадкового причинного зв'язку, імовірного причинного зв'язку, юридичного фіктивного причинного зв'язку, можливості й дійсності, винної при-

чинності. При цьому найбільш популярною в наукових колах та серед практиків є теорія «необхідного спричинення» [19, с. 97].

Згідно із цією теорією під причинним зв'язком у кримінальному праві розуміється такий об'єктивний зв'язок між суспільно небезпечною дією та наслідками, що настали, коли діяння за часом випереджає наслідок, підготовлює та визначає реальну можливість його настання і є головною та безпосередньою причиною, що неминуче викликає ці наслідки [20, с. 183].

Як правило, встановлення причинного зв'язку в злочинах, що досліджуються, не становить яких-небудь труднощів, зокрема від введення значної кількості інсуліну (одного з різновидів допінгу) особа помирає, причинний зв'язок між «спонуканням» до вживання цього сильнодіючого препарату та смертю є очевидною. Однак можуть мати місце й ситуації, коли особа, яка «спонукається» до застосування незначної кількості анаболічних стероїдів, що є токсичними для печінки, помирає від гепатиту, оскільки до цього вже мала певні хвороби цього органу. Причиною цього є те, що організм кожної конкретної людини сам по собі є неповторним феноменом: характеризується індивідуальним ступенем вразливості, неоднаковими захисними можливостями, власною здатністю опиратися впливу зовнішнього середовища, індивідуальним характером сприйнятливості зовнішнього впливу окремими органами й частинами тіла, індивідуальною реактивністю [21, с. 20].

Також зазначимо, що дуже багато неповнолітніх застосовує допінгові препарати з власної ініціативи, тренуючись у командах та спортивних клубах. Про допінги вони дізнаються не лише від своїх тренерів та інструкторів, але й знаходять відповідну інформацію у вітчизняних спортивних журналах, книгах та мережі Інтернет [22, с. 46]. У результаті такого безконтрольного застосування цілком імовірно негативні наслідки. Отже, тренер чи інструктор можуть не знати про застосування допінгу їх «вихованцями», що в такому випадку говорить про відсутність причинного зв'язку, а отже й складу злочину.

Таким чином, для кваліфікації дій, передбачених ч. 4 ст. 323 КК України, необхідно встановити, що факт застосування допінгу особою став причиною спонукання до цього дорослою особою, що призвело до настання тяжких наслідків.

Подібний за змістом можна навести приклад грубого порушення правил спортивних змагань, зокрема, коли спортсмен отримує тяжкі тілесні ушкодження при зіткненні на спортивному майданчику з причини особистої недисциплінованості, або порушення ним же встановлених правил змагань. Отже, для кваліфікації вказаних дій як злочину необхідно встановлювати не тільки факт наявності тяжких наслідків, але й те, що вони безпосередньо сталися з причини грубого порушення правил спортивних змагань.

Висновки. Проведене дослідження деяких ознак об'єктивної сторони злочинів у сфері фізичної культури та спорту дозволяє зробити такі висновки:

– злочинами, що включають у себе в якості обов'язкових ознак складу злочину суспільно небезпечні наслідки та причинно-наслідковий зв'язок, є «Грубе порушення правил спортивних змагань» та «Спонукання неповнолітніх до застосування допінгу, що потягло за собою наслідки», що вказані у ч. 3 та 4 ст. 323 КК України;

– під «тяжкими наслідками» у злочинах у сфері фізичної культури та спорту потрібно розуміти спричинення потерпілому смерті, тяжких тілесних ушкоджень, середньої тяжкості тілесних ушкоджень декільком особам, а також дії, що потягли за собою психічний розлад, венеричне захворювання, зараження ВІЛ, інші захворювання та патологічні стани;

– недоречним є окреме передбачення у ч. 3 ст. 323 КК України такого наслідку як «спричинення шкоди для здоров'ю особи». Указана ознака входить до змісту передбаченої ч. 4 цієї статті кваліфікуючої ознаки «тяжкі наслідки»;

– для кваліфікації цих злочинів необхідно встановлювати не тільки факт наявності тяжких наслідків, але й те, що вони безпосередньо сталися з причини грубого порушення правил спортивних змагань або факту спонукання до застосування допінгу. Тобто саме ці дії стали причиною і передували можливим чи таким, що настали, наслідкам.

Список використаних джерел:

1. Кримінальне право України. Загальна частина : [підруч. для студентів юрид. вузів і фак.] / Г.В. Андрусів, П.П. Андрушко, В.В. Банківський та ін. – К. : Юрінком Інтер, 1997. – 512 с.
2. Советское уголовное право. Часть общая : [учеб. для студ. юрид. вузов и фак.] / М.А. Гельфер, П.И. Гришаев, Б.В. Здравомыслов. – М. : «Юрид. лит.», 1972. – 440 с.
3. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] // Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько, О.О. Дудоров. – 5-те вид., переробл. та допов. – К. : Атіка, 2009. – 408 с.
4. Михайленко П.П. Кримінальне право України. Загальна частина / П.П. Михайленко, В.В. Кузнецов, В.П. Михайленко, Ю.В. Опалінський ; за ред. академіка П.П. Михайленка – К., 2006. – 440 с.
5. Кримінальне право України. Загальна частина : [підручник] / [Ю.В. Александров, В.І. Антипов, М.В. Володько та ін.] ; відп. ред. Я.Ю. Кондратьєв ; наук. ред. В.А. Клименко та М.І. Мельник. – К. : Правові джерела, 2002 – 432 с.
6. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 228 с.
7. Хавронюк Н.И. Категории преступлений и санкции Особенной части УК Украины: научные исследования и некоторые выводы // Уголовный кодекс Украины от 5 апр. 2001 г. Комментарий отдельных положений / Н.И. Хавронюк, Н.И. Мельник. – К. : АСК, 2001. – 324 с.
8. Джинджолия Р.С. Унификация оценочных признаков при квалификации преступлений против личности : [монография] / Р.С. Джинджолия. – М. : ЮНИТИ-ДАНА ; Закон и право, 2004. – 271 с.
9. Науково-практичний коментар до КК України / під ред. М.О. Потебенко, В.Г. Гончаренка та ін. – К. : «Атіка», 2001. – 854 с.
10. Коментар до КК України / під ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка та ін. – К. : – А.С.К., 2001. – 1104 с.
11. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін.] ; за заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 1196 с.
12. Скворцов А.А. Уголовно-правовая оценка причинения вреда жизни и здоровью при занятиях спортом : дисс. ... канд. юрид. наук. : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / А.А. Скворцов. – Саратов, 2005. – 180 с.
13. Чеботарьова Г.В. Кримінально-правова охорона правопорядку у сфері медичної діяльності : [монографія] / Г.В. Чеботарьова. – К. : Національна академія наук України \$ Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. 2011. – 690 с.
14. Расторопов С.В. Признаки, характеризующие объективную сторону преступлений против здоровья человека / С.В. Расторопов // Закон и право. – 2005. – № 7. – С. 41–45.
15. Бедрин Л.М. О содержании и трактовке понятий «здоровье», «вред здоровью» и критериев степени их тяжести (применительно к проекту нового Уголовного кодекса РФ) / Л.М. Бедрин // Судебно-медицинская экспертиза. – 1996. – № 3. – С. 21–24.
16. Байда А.А. Уголовная ответственность за незаконную лечебную деятельность : [монография] / А.А. Байда ; под науч. ред. проф. В.И. Тютюгина. – Х. : Одиссей, 2009. – 320 с.
17. Ярмыш Н.Н. Теоретические проблемы причинно-следственной связи в уголовном праве (философско-правовой анализ) : [монография] / Н.Н. Ярмыш. – Х. : Право, 2003. – 512 с.
18. Малинин В.Б. Объективная сторона преступления / В.Б. Малинин, А.Ф. Парфенов. – СПб. : Изд-во Юрид. ин-та (СПб), 2004. – 298 с.
19. Тимчук О. Концепції причинного зв'язку у західній кримінально-правовій науці / О. Тимчук // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 10 – С. 183–186.
20. Загородников Н.И. Преступления против здоровья / Н.И. Загородников. – М. : Юрид. лит., 1969. – 168 с.
21. Доктор Любер. Стероиды: «некуда бежать» / Л. Доктор // Качай мускулы. – 2002. – № 1. – С. 44–47.
22. Фролов Е.А. Объект уголовно-правовой охраны и его роль в организации борьбы с посягательствами на социалистическую собственность : дисс. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / Е.А. Фролов. – Свердловск, 1971. – 269 с.

